

ŞİFAHÎ VE KİTÂBÎ GELENEĞİN BULUŞMA NOKTASI: MUKABELE

Halil İbrahim ÖNDER*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 12 Mart 2025, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2025, **Atıf:** Önder, Halil İbrahim. "Şifahî ve Kitâbî Geleneğin Buluşma Noktası: Mukabele". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (Mart 2025): 449-475.

DOI: 10.33415/daad.1592609

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 November 2024, **Accepted:** 12 March 2025, **Published:** 31 March 2025, **Cite as:** Önder, Halil İbrahim. "The Meeting Point of Oral and Written Tradition: Muqabala". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/1 (March 2025): 449-475.

DOI: 10.33415/daad.1592609

Öz

Karşılıklı okuyan ve dinleyenlerin bir ay boyunca Kur'an-ı Kerim'i hatmetmesini ifade eden mukabele, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ramazan ayına özgü sünnetlerindendir. Zira mukabele, "arza" olarak bilinen ve ramazan aylarında Hz. Cebrail (a.s.) ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasında gerçekleşen, Kur'an-ı Kerim'in karşılıklı tilâveti anlamında muârazasına dayanmaktadır. Müslüman fert ve toplumlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine ittibâ ve Allah'ın ipi olan Kur'an'a sarılma arzusuyla her ramazan ayında bu muârazayı gerçekleştirme gayretinde olmuşlardır. Dilden kulağa, okuma (kıraat) ve dinlemenin (semâ) tekrarı şeklindeki bu uygulamayla, her ramazan ayında, istinsah edilmiş mushaflar ve onların okunuş kaideleri tekrar edilerek nesilden nesle aktarılmıştır. Bu çalışmada temeli Asr-ı saâdet'e dayanan mukabele ibadet, estetik, tarih, sosyo-kültür ve pedagoji yönlerinden incelenmiştir. İbadet yönü öne çıkan mukabele mezûr cihetlerden in-

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, e-mail: halili@comu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5473-198X> / Assist. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart U Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences Department of Qur'an Reciting and Qiraat Science, Çanakkale, Türkiye, halili@comu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5473-198X>

celenmesi, ilgili literatüre katkıda bulunacak ve farklı bakış açıları kazandıracaktır. Araştırmada literatür taraması ve veri analizi yöntemleri esas alınmış, mukabele etrafında asırlar boyunca oluşan kültür ve tecrübenin iz ve akislerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. İslâmî kültürdeki önemine rağmen mukabele akademik anlamda müstakil olarak incelenmemiştir. Mukabele ibadet olma yanında farklı yönlerine dikkat çekilmesi ve bu yolla literatüre katkı sunulması çalışmanın öne çıkan hususiyetleridir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kur'ân-ı Kerîm, Mukabele, Arza-i Ahîre, Ramazan.

The Meeting Point of Oral and Written Tradition: Muqabala

Extended Abstract

Muqabala, which refers to the recitation of the Holy Qur'an for a month by those who read and listen to each other, is one of the most remarkable sunnahs of Ramadan, which has been practiced in homes and mosques since the Prophet Muhammad (PBUH). The practice of muqabala, also known as arza, refers to the reciprocal recitation of the Qur'an that took place between the Angel Jibril and the Prophet Muhammad (PBUH) during the month of Ramadan. As a result of following the Sunnah of the Prophet (PBUH) and the desire to adhere to the Qur'an, which is referred to as the rope of Allah, Muslims have made efforts to carry out this practice every Ramadan. This process, fundamentally involving the oral repetition of qira'ah (recitation) and sama (listening), also ensured the annual oral reinforcement of written manuscripts of the Qur'an and their recitation rules. Through this sacred activity, the transmission of the Qur'an was preserved and passed down from generation to generation. The annual 'arza (oral transmission) practice during Ramadan is rooted in the oral transmission of the Qur'an, beginning with the recitation from Angel Jibreel (Gabriel) to the Prophet Muhammad (PBUH), subsequently to the Companions, and then among the Companions themselves. Muslims, just like the Prophet (PBUH), have endeavoured to perform this arza every Ramadan. The Qur'an's recitation and teaching methods, particularly in the science of Qira'at (recitation), have historically relied on the arza method. Over time, this method gained recognition under various names, such as sama, arza, hifz, and ada, and it remains central to Qur'anic education, especially in the context of muqabala. In the muqabala tradition, reciprocal recitation and listening align with the principles of arza and sama, ensuring accurate and melodious Qur'anic recitation and facilitating its transmission to subsequent generations. Therefore, the muqabalas read every Ramadan have played an important role in the repetition and transmission of the unchanged methods in the teaching of the Qur'an and Qiraat from Asr-u Saadah (the Age of Bliss) to the present day. The relationship between Arza and I'tikaf is one of the remarkable details on the subject. I'tikaf, in which time is completely devoted to worship by distancing oneself from the worldly occupations, is an act of worship that the Prophet (PBUH) always performed during the months of Ramadan. Since I'tikaf and 'arza are mentioned together in the related narrations and the number of days spent here is the same, it is highly probable that these moments of itikaf are the time periods when the 'arza takes place in Ramadan. The Prophet (PBUH) promised many rewards to those who read and listen to the Holy Qur'an, learn and teach it. Believers who want to be the recipients of these rewards have continued their habits of reading the Qur'an al-Kerim in mosques and individually for centuries. Reading and listening to the word of God, which is a worship, in the month of Ramadan, and completing the Qur'an from beginning to end in homes and mosques means, first of all, to confirm the Sunnah of

the Prophet (PBUH). In addition, the importance of muqabala in the preservation and transmission of the Qur'ân al-Kerîm from generation to generation is noteworthy. The desires and wishes of the believers at the point of reading and listening to the muqabala are based on the understanding of obeying the Prophet's (PBUH) sunnah, achieving his glad tidings and spending the blessed month of Ramadan full of worship. The recitation of the Qur'ân al-Kerîm with a maqam and harmony along with the observance of tajweed will increase its effect. Therefore, it is important to recite the muqabalas with a certain aesthetic harmony and beauty. Indeed, throughout history, it has been noted that famous qaris, through their captivating muqabala recitations, attracted the community's attention and filled mosques. Since muqabala is recited and listened to collectively in homes and mosques, its cultural and social aspects are also significant. Muqabalas, extending from the time of sahur to before and after almost every prayer time, ensured that the spiritual atmosphere was felt individually and socially throughout Ramadan. In this study, analyzes and evaluates the Sunnah of muqabala, rooted in the Asr al-Sa'adah (Golden Age), is examined from religious, aesthetic, historical, cultural, social, and educational perspectives. The aim of the research, which is based on literature review and data analysis methods, is to reveal the traces and reflections of the deep-rooted experiences and traditions that have developed around muqabala over the centuries. It has been concluded that a deep-rooted tradition has formed around muqabala, which has been continuing for centuries, and some additional proposals have been put forward with the wish that this tradition be preserved.

Keywords: Qiraat, The Holy Qur'an, Muqabala, al-'Arda al-akhirah, Ramadan.

Giriş

Ramazan, cennet kapılarının açılıp cehennem kapılarının kapandığı, şeytanların bağlandığı,¹ ihya edildiğinde günahların bağışlanmasına sebep olan² ve Asr-ı saâdet motiflerini günümüze taşıyan bereket ve rahmet ayıdır.³ Kamerî ayların dokuzuncusu olan ramazana Kur'ân-ı Kerîm'in inzâlinin bu ayda başlaması⁴ sebebiyle Kur'an ayı ismi de verilmektedir. Ramazan ayı, Kur'an'da bin aydan daha hayırlı gece olduğu bildirilen⁵ kadir gecesini de ihtiva etmektedir. Gerek kadir gecesini ve oruç ibadeti gerekse Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlünün bu ayda başlaması ramazanın kutsiyetini artıran hususlardır.

¹ bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdûlbaki - Muhibbuddin el-Hatip (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980), "Savm", 5.

² bk. Buhârî, "İman", 35.

³ Mustafa Ateş, "Ramazan İklimi", *Diyanet İlmî Dergi* 26/2 (Haziran 1990), 35-40.

⁴ el-Bakara 2/185

⁵ el-Kadr 97/1-5.

Kur'ân-ı Kerîm ve onun indirilmeye başlandığı mübarek ay olarak ramazan-ı şerifin kültür ve medeniyet birikimimizin oluşmasında müstesna bir yeri bulunmaktadır. Oruç ve Kur'an ayı ramazan, tarihî, estetik, toplumsal ve kültürel açılardan birçok ayırıcı vasıfları haiz olmasının yanında camilerde topluca yapılan ibadetler vesilesiyle de müminlerin üzerinde derin tesirler bırakan bir aydır. Medeniyetler sadece dışa açılan yönleriyle, mimari abideleriyle değerlendirilmemelidir. Zira özellikle İslâm medeniyeti insanın iç dünyasına uzanan yönleriyle birlikte anlam kazanmış ve bu medeniyet, ramazan ayı vesilesiyle Müslümanlara Kur'an, oruç, kadir gecesi, teravih, sahur, mukabele, bayram ve bütün bunlar etrafında büyük bir kültür birikimi bahşetmiştir.⁶

Kur'ân-ı Kerîm tilâveti başta cehrî namazlardaki kıraat yanında namazların sonrasındaki mihrabiyeler, namaz öncelerinde okunması mutad hale gelen hizbler ve gerçekleştirilen bir programda okunan yasin-i şerif ve aşr-ı şerifler olmak üzere camilerdeki ibadetlerin temelini oluşturmaktadır. Kur'an ayı olarak isimlendirilen ramazan-ı şerifte ise bütün bu tilâvetlerin yanına mukabele okumaları da eklenmektedir. İnsan sesinin en ulvî hale gelişinin örnekleri olması bakımından ramazan ayının camilere bakan yönü itibariyle ayırıcı hususiyetlerinden birisi teravih namazları ise diğeri de camilerde okunup takip edilen mukabelelerdir. Teravih namazları her yaşta müminlerin camilerde buluşup ibadet etmesini temin ettiği gibi mukabeleler de evlerde, camilerde hatta tv ekranlarında ramazan ayının ibadetle dolu geçirilmesine zemin hazırlamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in tilâvetinin ruhlara verdiği sürur ve etkiye mûsikî makamlarındaki tesir gücünün yanında selatin camilerin kendilerine has akustığı de katılınca ortaya eşsiz bir ahenk⁷ ve tını çıkmakta böylece ilahi mucize gönüllere nakşolmaktadır. Denilebilir ki ramazan, bir medeniyet⁸ ise bu medeniyetin en önemli unsurlarından birisi mukabelelerdir.

⁶ Ateş, "Ramazan İklimi", 38-39.

⁷ Adivar (ö. 1964), çocukluk zamanlarında Süleymaniye Camii'nde deneyimlediği bir mukabele anını ve geçirdiği zaman dilimini "ilahi ahenk akımı ve kolektif nabız" gibi ifadelerle anlatır. bk. Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev* (İstanbul: Özgür Yayınevi, 1998), 58-61.

⁸ Nitekim Süheyl Ünver (ö. 1986) Müslüman Türkler'in, İslâmiyet'i bedî'i bir şekilde yaşayıp ramazan ayında mahyası, cömertliği, başkasını düşünme erdemi gibi birçok hususiyeti mezcederek bir ramazan medeniyeti vücuda getirdiklerini ifade etmiştir. bk. A. Süheyl Ünver, "Ramazan Medeniyeti", *Diyanet İşleri Reisiği 1960 Yıllığı* (Ankara: Diyanet İşleri Reisiği, 1960), 21.

Dini hayatın ve dindarlık boyutlarının⁹ hemen hepsinde kendine yer bulan Kur'ân-ı Kerîm ve tilâveti, ramazan ayı boyunca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti olarak müminler tarafından yüzyıllardır sürdürülmekte ve zaman içinde bed'î bir şekil aldığı müşahede edilmektedir. Nitekim Müslümanlar, âlemlerin Rabbi olan yüce Allah'ın kelamı kutsal kitaplarının hârikulâde mahiyet ve faziletlerine¹⁰ erebilmek maksadıyla tilâvet, kitâbet, öğretim, dinleme gibi ona dair yapılan her faaliyetin devam ettirilmesi kadar güzel bir şekilde yapılması için de gayret göstermişlerdir. Zira kitâbetinden tilâvetine her yönüyle Müslümanın hayatında Kur'ân-ı Kerîm'in derin bir etkisi söz konusudur.

Bu araştırma, söz konusu tesirin yüzyıllardır İslâm şehirleri, mâbedleri ve Müslüman evlerinde ramazan aylarında mukabele formatında mâkes bulan kısmına yöneliktir. Dolayısıyla bu çalışmada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân-ı Kerîm tilâveti noktasındaki teşvikleri göz önünde bulundurularak temeli Asr-ı saâdet'e dayanan mukabelenin ibadet, estetik, tarihî, sosyo-kültürel ve pedagojik yönleri literatür taraması ve veri analizi yöntemleriyle ele alınacaktır. Mukabelenin Müslüman hayatındaki başat rolüne ve önemine rağmen literatürde konuyla ilgili akademik düzeyde müstakil bir çalışmaya yer verilmemesi araştırmanın önemini göstermektedir. Mukabelenin mezkûr açılardan ele alınmasının alana önemli katkılar sunacağı ve farklı bakış açıları kazandıracığı umulmaktadır. Zira mukabelenin genellikle ibadet olması ön plana çıkmakta ve örneğin topluma yönelik sosyo-kültürel boyutları ya da pedagojik boyutları akla gelmeyebilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı mukabelenin ibadet boyutu yanında zikredilen boyutlarının da önemini ortaya koymaktır. Araştırmada öncelikle tarihî arka plan ile arza, mukabele ve itikaf ilişkisi kurularak okunan mukabelelerin ibadet yönünün izleri ve etkileri ele alınacaktır. Bu temel ekseninde mukabelenin estetik, sosyo-kültürel ve pedagojik yönleri analiz edilecektir.

1. Tarihî Arka Plan: Arza ve Mukabele

⁹ Dindarlığın boyutları için bk. Hüseyin Peker, "Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 41-49.

¹⁰ bk. Ebu Muhammed el Kaysî Mekki b. Ebî Talib, *er-Riâye li tecvidi'l-kırâe ve tahkîk-i lafzi'l-tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhat (Amman: Dâru Ammar, 1996), 55.

Karşı karşıya bulunma, karşılama gibi anlamlarıyla mukabele, camilerde hafızların mushafı karşılıklı ve sesli bir şekilde okuyup dinleme faaliyetini ifade etmektedir.¹¹ Kur'an'ın muhafazası adına da büyük bir ehemmiyeti haiz olan mukabelenin günümüze kadar sürdürülmesinin en önemli saiki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) inzâl olunan ayetleri ramazan-ı şerifte Hz. Cebrail (a.s.) ile tekrar etmesidir. Bu suretle Hz. Cebrail'den (a.s.) Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ondan da sahâbe-i kirâma aktarılan Kur'an-ı Kerîm, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında öncelikle mükemmel bir surette tilâveten cemo-lunmuş¹² bunun yanında kitâbeten cem de başlamıştır.¹³ Tedvin faaliyetleriyle birlikte kitâbet sürecinin gelişiminden sonra dahi asırlardır nesilden nesile intikalde asıl itimat edilenin Kur'an-ı Kerîm'in ezberlenerek kalplerde ve sadırlarda muhafaza edilmesi¹⁴ anlayışına binaen hıfz ve müşâfehe¹⁵ hiçbir zaman bırakılmamıştır. Söz konusu aktarım hassasiyetinin neticesi olarak mukabele okuma ve dinleme İslâm ülkelerinde ramazan aylarının ayırıcı hususiyetlerinden biri haline gelmiştir. Ülkemizde tarihsel süreçte mahalle, konak ve evlerde de okunan mukabelenin ana mekânı camiler olmuş, ramazan aylarında Hz. Peygamber (s.a.v.) gibi Kur'an-ı Kerîm'i baştan sona tilâvet edip dinlemek isteyen müminler camilere koşmuşlardır.¹⁶

¹¹ bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), 1386; Nebi Bozkurt, "Mukabele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/100.

¹² bk. Osman Keskiöğlü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerîm Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.), 90; Ayrıca hıfzın da cem manasına geldiğine dair bk. Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'an* (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebi, 1943), 239; Yakup Yüksel, "Kıraatlerin Mâhiyeti ve Tarihi", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (Mart 2020), 1-42.

¹³ Nitekim Zürkânî (ö. 1948), kitâbet anlamındaki cem'in Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde ilk yüzyılda üç defa gerçekleştiğini beyan etmektedir. bk. Zürkânî, *Menâhil*, 239.

¹⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İmiyye, ts.), 1/6.

¹⁵ Hoca ve talebenin talim maksadıyla karşılıklı okuyup dinlemelerini ifade eden ve Kur'an öğrenmede en sağlıklı yol olarak tavsif edilen müşâfehe/arz yolu için bk. Mehmet Ali Sarı, *Kur'an-ı Kerim'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları* (İstanbul: İFAV, 2013), 25.

¹⁶ bk. Recep Akakuş, "Ramazan ve Mukabele Okuma Geleneği", *Diyanet Dergisi* 26/2 (Haziran 1990), 69-70; Mehmet Ali Sarı, *Kur'an Tilâvetinde Türk Tavrı ve Merhum Temsilcileri* (İstanbul: Mıhrabad Yayınları, 2021), 17.

Okumak, ezbere okumak, göstermek, kitapları karşılaştırma yapmak gibi kelime anlamları olan arz ya da arza¹⁷ ramazan aylarında Hz. Peygamber’le (s.a.v.) Hz. Cebrail’in (a.s.) o ana kadarki ayetleri itibariyle Kurân-ı Kerîm’i baştan sona tekrar etmelerini temsil etmektedir. Karşılıklı okuma söz konusu olduğu için *muâraza* denilen bu uygulamanın ülkemizde *mukabele* şeklinde isimlendirilmesi meşhur olmuştur. Arza-i ahîre ise “son arz” anlamında mezkûr faaliyetin son defa gerçekleşmiş haline verilen isimdir.¹⁸ Bu konunun mahiyeti ve keyfiyeti tam olarak bilinmese de¹⁹ net olan husus Kur’ân’ın arz yoluyla tekrar ve mukabelesinin Hz. Cebrail ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından her yıl bir defa, son ramazan ayında ise iki defa gerçekleştirilmesidir. Bu arzın duruma göre her iki yönde olabileceği ancak önce Hz. Cebrail (a.s.) tarafından Hz. Peygamber’e (s.a.v.) daha sonra da Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından sahâbe-i kirâma Kur’an’ın okunması yoluyla gerçekleştiği²⁰ hatta sahâbenin de öğrendikleri ayetleri birbirlerine arz ettikleri ifade edilmektedir.²¹ “Arza-i ahîre” isimlendirmesi gibi daha sonraki süreçte Kur’an ve kıraatin aktarımında “arz” isimlendirmesi ön plana çıkmıştır.²²

Kur’ân-ı Kerîm’in eğitim-öğretimi ve kıraat ilminde arz usulü olarak öne çıkan metotların temelinde de bu uygulama yer almak-

¹⁷ bk. Abdülbaki Turan, “Arza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/446-447.

¹⁸ bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kübrâ*, thk. Abbâs İhsân (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 8/26; Buhârî, “Fedâilü’l-Kur’an”, 7; Şehabüddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî Ebu Şâme, *El-Mürşidü’l-veciz ilâ ulûmi tetealleku bi’l-Kitâbi’l-aziz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdır, 1975), 68-69; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 2/698.

¹⁹ Bu konudaki görüş ve izahlar için bk. Ziya Şen, “Arza ve Mahiyeti”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2015), 43-64; Muhammed Mücellâ Rebabi’a, “el-Arzatü’l-Ahîre li’l-Kur’âni’l-Kerîm Beyne’t-Tahammül ve’t-Tahmîl”, *İslâmî İlimler Dergisi* 11/1 (2016), 154-188.

²⁰ bk. Ebû’l-Hasen Nüreddîn Alî b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Cem’u’l-vesâ’il fi şerhi’ş-Şemâ’il* (Mısır: el-Matbaatü’ş-şerefiyye, ts.), 2/168.

²¹ bk. Ebu’l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed Râzî, *Fezâilü’l-Kur’ân ve tilâvetühü ve hasâisü tilâtihi ve hameletihi*, thk. Âmir Hasan Sabrî (Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1994), 45-61; Hz. Peygamber’den (s.a.v.) Hz. Cebrail’e (a.s.), ikinci olarak Hz. Cebrail’den (a.s.) Hz. Peygamber’e (s.a.v.), üçüncü olarak Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sahâbe-i kirâma, son olarak ise sahâbenin birbirine arzı şeklinde bir tasnif için bk. Rebabi’a, “el-Arzatü’l-Ahîre li’l-Kur’âni’l-Kerîm Beyne’t-Tahammül ve’t-Tahmîl”, 154-188.

²² Örnek için bk. Kâsım B. Sellâm Ebû Ubeyd, *Fezâilü’l-Kur’ân*, thk. Mervan Atıyye vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.), 357-362.

tadır. Zira semâ ve arz isimleriyle meşhur olan bu yöntemler bida-yette Kur'ân ayetlerini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Cebrail'den (a.s.) dinleyip (semâ) ona tekrar arz etmesini temsil etmektedir. Kıraat ilminde de sık sık tekrarlanan arzan ve semâen²³ tabiri hocadan talebeye ve nesilden nesile aktarımın ifadesidir. Zamanla her iki usulün mezcedilerek müşâfeheden tekrarının ve birlikte kullanımının yaygınlaşmasına eda ismi verilmiş²⁴ hıfz ise baştan itibaren daima var olagelmıştır. İşte semâ, arz, hıfz, eda gibi bütün bu süreçlerin hemen hepsinin mukabele ibadetinde toplandığı müşahede edilmektedir. Nitekim mukabelede müşâfeheden karşılıklı okuyan ve dinleyenlerin olması bir nevi arz ve semâ olmakta ve tilâvetin doğru bir şekilde güzel bir eda ve seda ile yapılması da eda keyfiyetinin tezahür etmesini ve sonraki nesillere tevarüsünü sağlamaktadır. Mukabeleyi hafızların okuması şart değilse de yüzyıllardır hafızlar mukabeleye öncülük etmiş ve mukabeleler hıfz süreci ve eğitiminin bir devamı gibi görülmüştür. Nihayetinde Asr-ı saâdet'ten bu yana Kur'an ile kıraat tedrisatında değişmeyen usullerin müşâfeheden tekrarını temsil eden semâ, arz, edâ ve ezber yöntemlerinin mukabele yoluyla tekrar edildiğini ifade edebiliriz. Dolayısıyla yüzyıllardır okunan bu mukabeleler Kur'ân-ı Kerîm'in tek harfi bile değişmeden bize ulaşmasında²⁵ ve mezkûr yöntemlerin aktarımında önemli oranda rol üstlenmişlerdir.

Mukabele konusunda dikkat çekici bir husus ise arza ve itikaf münasebetidir. Kendini dünyaya ait meşgalelerden uzaklaştırıp tevbe, istiğfar, namaz, niyaz, tefekkür ve tezekkürle vaktin tamamen ibadete hasredildiği itikaf, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ramazan aylarında daima ifa ettiği bir ibadettir.²⁶ İtikaf ve arza ile ilgili ha-

²³ bk. Yaşar Akaslan, "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2019), 107-139.

²⁴ Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 29-32, 91-99; Ayrıca ilmin müşâfeheden alınmasına dair bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/479; Kur'an'ın korunması açısından müşâfehenin kitâbetten daha önde olduğuna dair yorum için bk. Alican Dağdeviren, "Kıraatlerin Kur'âniyeti ve Sayısına Yönelik Bir Değerlendirme", *EKEV Akademi Dergisi* 68 (27 Aralık 2016), 35-52.

²⁵ M. Şevki Özmen, "Mukabele Nedir?", *Diyanet Dergisi* 12 (Aralık 1965), 221; Abdurrahman Çetin, "Kur'ân-ı Kerîm'in Tespiti ve Korunması", *Altınoluk* 4 (Haziran 1986), 12-14.

²⁶ İtikaf, mahiyeti ve fikhî yönü için bk. Fatih Mehmet Yılmaz, "Hadislerde İtikâf", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* Ö1: İslamî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023), 239-270; Ramazan Çöklü, "Hanefî Mezhebine Göre İtikâf İbadeti", *Tasavvur- Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2024), 309-341.

dislerin ortak noktalarından biri gün sayılarıdır. Zira rivayetlerde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) itikafı ve Hz. Cebrail'le (a.s.) arzasının ramazan aylarının on günlerinde gerçekleştiği zikredilmektedir. Bu irtibatı kuvvetlendiren ana saiklerden biri ise arza-i ahîrenin ve itikafın Hz. Peygamber'in (s.a.v.) son ramazanının son yirmi gününde gerçekleştiğinin aynı hadiste, birlikte bildirilmesidir.²⁷ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tıpkı Hira'da ilk vahyin gelişi esnasında yalnızlığa çekilmesi ve vahye hazır hale gelmesi gibi itikaf anlarının da ramazan ayındaki arzaların gerçekleştiği zaman dilimi olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta son ramazan ayı için bu ihtimal daha da kuvvetlenmektedir. Nitekim Süyûtî (ö. 1505), Hz. Peygamber'in (s.a.v.) son sene yirmi gün itikafa girmesinin izahını öncelikle ecelinin yaklaştığını bilmesi ve ibadeti artırmasına bağlar-ken ikinci olarak "iki kat itikafın iki kat kıraat" demek olduğunu beyan ederek Hz. Cebrail ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) her sene bir defa yaptığı muârazayı son yıl iki defa yapmasına bağlamaktadır.²⁸ Ancak mezkûr arz buluşmalarının ramazanın her gecesi vuku bulduğuna dair rivayetlerin de olmasını²⁹ arzanın itikaf dışında da vuku bulduğuna hamletmek mümkündür.

Ramazan aylarında her yıl tekrarlanan mezkûr arza ile Kur'an-ı Kerîm'in Hz. Cebrail'den (a.s.) Hz. Peygamber'e (s.a.v.), ondan sahâbe-i kirâma ve onların da birbirlerine arzı şifahî olarak vuku bulmuştur.³⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine ittibâ ve Allah Teâlâ'nın ipi olan Kur'an'a sarılma³¹ arzusunun neticesi olarak Müslümanlar da Hz. Peygamber (s.a.v.) gibi her ramazan ayında bu muârazayı gerçekleştirme gayretinde olmuşlardır. Temelinde okuma anlamında kıraatin ve dinleme anlamında semânın müşâfeheden

²⁷ bk. Buhârî, Fezail'ül-Kur'an, 7.

²⁸ Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir önceki yıl seferde olması sebebiyle yapamadığı itikafın yerine son yıl yirmi gün itikafa girdiği izahı da yapılmaktadır. bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân Süyûtî, *et-Tevşîh şerhu'l-Câmi's-sahîh*, thk. Rıdvân Câmi' Rıdvân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Li'n-Neşr-i ve't-Tevzi', 1998), 4/1495; Ebû İsa Muhammed b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 1996), Ebû İsa Muhammed b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 1996), "Savm", 79.

²⁹ bk. Buhârî, *Bed'ül-vahy*, 6; Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1991), Fedâil, 50.

³⁰ "Biz o Kur'an'ı okuduğumuz vakit onun okunuşunu takip et" anlamındaki Kıyamet sûresi on sekizinci ayetinden Hz. Cebrail (a.s.) İle Hz. Peygamber (s.a.v.) arasındaki tilâvetin şifahî karakteri anlaşılmaktadır.

³¹ bk. Âl-i İmrân 3/103.

tekrarı olan bu eğitim öğretim süreci hıfz ile de desteklenmiştir. Kitâbî olarak yazılan mushaflar ve onların okunuş kaideleri her yıl şifahî olarak da tekrar edilmiş ve bu kutsal faaliyet nesilden nesile aktarılmıştır.³² Üstelik tilâvetin ezber şeklinde tekrarına ehemmiyet vermek suretiyle mukabelelerin hıfz sürecinin bir tatbikatı olarak değerlendirildiği de müşahede edilmektedir. Adeta Kur'an nesilden nesile öğrenildikçe ve ezberlendikçe ramazan aylarında hemen her camide Müslümanlara tekrar tekrar arz edilmiş ve edilmektedir.

2. Bir İbadet Olarak Mukabele

İbadet, kulu Allah'a yaklaştıran ve ona bağlılığını şeklen ve kalben izhar etmesini ifade eden bir kavramdır. Rıza, muhabbet ve teslimiyet temelli bu bağlılık İslâm dininde aynı zamanda insanın yaratılışındaki temel amaçtır.³³ İbadetin anlam alanı namaz, zekât, oruç gibi farz olan ibadetlerin yanında insanın işlediği bütün salih amelleri kapsayacak mahiyettedir. Bu anlamda Allah Teâlâ'nın rızasını elde etme yolunda atılan her iyi niyetli adımı ibadet kategorisi içine dahil etmek mümkündür. Müslüman için en hayırlı ibadetler biri de Kur'ân-ı Kerîm okumaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'in ilk hafızı ve ilk öğreticisi olan Hz. Peygamber (s.a.v.) onu okuyup dinleyen, öğrenip öğretenlere birçok müjdelere nail olacaklarını bildirmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in tilâveti,³⁴ dinlenilmesi, öğretimi, tefekkürü ve tezekkürünün ehemmiyetini Hz. Peygamber'den (s.a.v.) öğrenen müminler ise yüzyıllardır Kur'ân-ı Kerîm okuma alışkanlıklarını camilerde ve ferden sürdürmektedir. Okuması, bakılması, anlaşılması, eğitimi, dinlemesi ayrı birer ibadet olan Allah kelâmının ramazanda baştan sona evlerde ve camilerde hatmedilmesi öncelikle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetini teyit etme anlamı taşımaktadır. Mukabele aynı zamanda ramazanın feyiz ve bereketinden en güzel şekilde yararlanmak isteyen müminler için yaşadıkları şehirle birlikte bütün İslâm beldelerinin birlik, bütünlük ve huzuruna dua ve niyaz manasını da ihtiva etmektedir. Dolayısıyla mukabele okuma ve dinleme noktasındaki müminlerin

³² Hamidullah (ö. 2002), Kur'an'ın muhafazası için kitabet, hıfz ve bir üstad yanında eğitim görme şeklinde üçlü bir tedbirle sağlandığını ifade etmektedir ki bu hususlar mukabelede de söz konusudur. bk. Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 2000), 52.

³³ bk. ez-Zâriyât 51/56.

³⁴ Tilâvetin anlam alanı için bk. Muhammed Coşkun, "Kur'an'ı İndirildiği Gibi Okumak: Tilâvet Üslûbunun Aslı Kaynağı Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi* 59/3 (2023), 781-816.

arzu ve istekleri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine ittibâ etme, müjdelerine nail olma ve mübarek ramazan ayını ibadetle dolu geçirme anlayışına racidir. Orucun maneviyatı ve ramazan ayının bereketiyle gönülleri arınan ve saf, berrak kalplerle Kur'an'a yaklaşan müminler Kur'an'da anlatılan nasihat ve kıssaların yüreklerine nakşolması suretiyle bu ayda Kur'an'ın feyzinden daha çok istifade etme imkanına kavuşurken kitabın hikmet kapıları ardına kadar açılmaktadır.³⁵

Kur'an-ı Kerîm'i tilâvet edip dinlemenin en önemli saiklerinden birisi onun içindeki hükümleri anlayıp yaşamaktır. Bunun yanında kulun sevap kazanma ve bu yolla Allah'a bağlılığını sürdürme arzusu da önemli etkenlerdendir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'an-ı Kerîm ile iştiğal etmenin sevabını özellikle belirtmiş ve bu konuda Kur'an-ı Kerîm'de geçen sevap ile ilgili bir terim olan hasene³⁶ lafzını kullanmıştır. O, Kur'an-ı Kerîm'den bir harf öğrenene hasene; her bir hasene için ise on misli karşılık verileceğini belirtmiş ve örnek olarak Kur'an-ı Kerîm'den "Elif Lâm Mim" lafzını vermiştir. Bu lafz-ı celildeki her harfin ayrı ayrı değerlendirileceğini de beyan etmiştir.³⁷ Yine Kur'an'ı güzel okuyan kimsenin meleklerle beraber olduğunu bildiren Hz. Peygamber (s.a.v.) onu zor da olsa okumaya gayret eden kimseye ise iki kat sevap verileceğini müjdelemiştir.³⁸ Mukabele dinleme açısından en önemli motivasyon kaynaklarından birisi ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an-ı Kerîm'i başkalarının okuyuşundan dinlemeyi de sevdiğini beyan etmesi ve Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) tilâvetini bir müddet dinlemesidir.³⁹

db | 459

Alimlerin doyamadığı ve tekrar tekrar okunduğu halde bıkmayan⁴⁰ insanlar ve müminler için "öğüt, şifa, yol gösterici ve rahmet"⁴¹ olma vasıflarını taşıyan ve "Seni yaratan Rabbinin adıyla oku!"⁴² emr-i ilahisiyle başlayan Kur'an-ı Kerîm'in bütün boyutlarıyla⁴³ okunması ve dinlenilmesi çok değerlidir. Müminler için okun-

³⁵ Mesut Kaya, "Ramazan ve Kur'an", *Altınoluk* 248 (Ekim 2006), 10-11.

³⁶ Her bir sevabın onla katlanacağı müjde için bk. el-En'âm 6/160.

³⁷ Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'an", 16.

³⁸ Buhârî, "Tefsir", 80.

³⁹ Buhârî, "Tefsir", 83.

⁴⁰ Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'an", 14.

⁴¹ Yûnus 10/57.

⁴² el-Alak 96/1-5.

⁴³ Nitelikli Kur'an tilâveti için bk. İrfan Çakıcı, "Kur'an Tilâvetinde Nitelik Sorunu", *Marife* 18/1 (2018), 147-175.

ması bir zorunluluk⁴⁴ olan Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın kitabını okuyan ve namaz kılıp infak edenlerin, zararı olmayan bir kazanç elde edecekleri müjdelenmiştir. Ayrıca karşılıklarının tamamıyla ödeneceği bildirilen bu kimseler Allah'ın fazlıyla ve daha ziyadesiyle de müjdelenmişlerdir.⁴⁵ Bütün bunlar yanında Kur'ân-ı Kerîm'in Allah kelâmı olması gerçeği karşısında duyulan derin saygı neticesinde ona bakmak, okuyanı takip etmek, taşımak vb. hususların da sevap olduğu dile getirilmektedir.⁴⁶

Sözün en güzeli⁴⁷ ve en hayırlısı⁴⁸ olan Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasını ve bitirildikçe tekrar tekrar başlanmasını en sevimli amel⁴⁹ olarak zikreden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mukabele açısından belki de en güzel müjdesi, Kur'ân-ı Kerîm'i tilâvet ve mütalaa etmek üzere toplanan kimselerdir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) bu amaçla bir mekânda toplanan kimseleri rahmetin kaplayacağını, meleklerin kuşatacağını, üzerlerine sekînetin ineceğini ve yüce Allah'ın katındakiler nezdinde onları anacağını⁵⁰ beyan etmiştir. Bir mukabele zamanının yaklaşık bir saate tekabül etmesi ve okuyan, dinleyen herkesin oruçlu olması gibi sebeplerin yanına mezkûr hadiste müjdelenen rahmet, sekînet gibi haller eklenince ibadetle dolu bu zaman diliminin büyük bir manevi şölene dönüşmesi söz konusu olmaktadır. Mukabelelerin sahur vaktinde daha çok okunmasının mutat hale gelmesi ve yine kadir gecesine hatim bitirilerek ikinci namazında⁵¹ duasının yapılmak istenmesi de oruçlu ağızlarla mukabeleyi okuyup dinlemek sahur vaktinin ve bin aydan hayırlı kadir gecesinin feyzinden bereketinden istifade etmek düşüncesiyledir. Mukabele okuma ve dinleme yoluyla rahmet ve bereket ayı ramazanın bu vasıflarından en güzel şekilde istifade edilebileceği gibi bir saat boyunca gybet, yalan vs. gibi günahlara düşme tehlikesinden

⁴⁴ İlgili ayet-i kerimeler için bk. en-Neml 27/91-92; el-Ankebût 29/45.

⁴⁵ bk. Fâtır 35/29-30.

⁴⁶ bk. Ebu Hâmid Muhammed b. Ahmet Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/279.

⁴⁷ bk. ez-Zümer 39/23.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1955), 3/371; Müslim, "Cuma", 43(867).

⁴⁹ Tirmizî, "Kiraat", 11.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müsned, 2/252; Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1953), "Mukaddime", 17.

⁵¹ bk. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul'da Ramazan Mevsimi*, haz. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul: Kitabevi, 1998), 34.

de korunma söz konusu olacaktır. En önemli motivasyon kaynaklarından biri ise okunan ve dinlenen kitabın alemlerin yegâne mabudu Allah Teâlâ'nın sözleri olmasıdır.⁵²

Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinin sadece ramazan aylarına hasredilmesi doğru değildir. Zira onun tilâveti her daim mümin gönüllerin Müslüman evinin ve camilerin süsü ve zineti olmuştur. Bununla birlikte ramazan ayı ile Kur'an'ın irtibatını bizzat Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'de zikretmesi⁵³ meselenin ehemmiyetini ortaya koymaktadır. Selef-i salihinden tevarüs eden uygulama da bu öne binaen ramazanda birçok meşguliyeti bırakıp Kur'an'la meşguliyeti artırma şeklinde olmuştur. Nitekim bu anlamda ramazan aylarında her iki, üç, yedi, on gecede bir hatim yapanlar olduğu gibi bütün işleri bırakıp tamamen kendini Kur'an tilâvetine verenlerden/hasredenlerden de bahsedilmektedir.⁵⁴ Mushaf tarihine bakıldığında zaman içinde ayet ve vakıf yerleriyle sayfaların belirlenmesi yanında tahmîs/ta'şîr gibi isimlendirmelerle okuma alanı olarak belirli bölümlerin işaretlenmesi söz konusu olmuştur.⁵⁵ Bütün bu çalışmaların da Müslümanların gün, hafta ve aylık periyodik okumalar yapmaları ve ibadetlerinde Kur'an-ı Kerim'den daha fazla yararlanmaları amacına matuf olması muhtemeldir.

3. Estetik Bakımdan Mukabele

İftar, sahur, temcid, teravih⁵⁶, mukabele, mahya⁵⁷ gibi uygulamalar neticesinde gecesi ve gündüzüyle hayatın tamamen bir huzur

⁵² Abdurrahman Gürses (ö. 1999) Hoca bu düşünceyi Kur'an okuyan ve dinleyen kişinin riayet etmesi gereken şartlardan saymaktadır. bk. Abdurrahman Gürses, "Abdurrahman Gürses Hoca ile Kur'an Saatleri/ Kur'an Sanki Şimdi Nazil Oluyormuş Gibi", *Altınoluk* 15 (Mayıs 1987), 12-16.

⁵³ İlgili ayetler için bk. el-Bakara 2/185; ed-Duhân 44/3; el-Kadr 97/1.

⁵⁴ bk. Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân İbn Receb, *Letâ'ifü'l-ma'ârif fî mâ li-mevâsimi'l-âm mine'l-vezâ'if*, thk. Âmir b. Ali Yasin (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 2006), 393, 399-400; Nevevî de (ö. 1277) ramazan ayında özellikle de son on gününde Kur'an tilâvetini artırmak gerektiğine vurgu yapmaktadır. bk. Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Mûrî Nevevî, *et-Tıbyan fî âdabi Hameleti'l-Kur'an*, thk. Muhammed el-Haccâr (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996), 176.

⁵⁵ İlgili süreç için bk. Osman Bostan, "Mushaf'ın Tarihi Süreç İçerisinde Geçirdiği Tasnifler", *13. International Conference on Culture Civilization And Social Sciences*, ed. Abdussalam Ali Ahmed (Cairo: Iksad Publications, 2023), 101-106.

⁵⁶ Minarelerden okunan temcid ve ramazan aylarında kılınan teravih namazları için bk. Halil İbrahim Önder, *Ramazân Musikîsi* (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 110-114, 123-131, 201-280.

⁵⁷ Ramazan'ın evveli ve sonunda yazılan mahyalar için bk. Süheyl Ünver, *Bir Ramazan Binbir İstanbul*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Kitabevi, 1997), 44.

ve sanatla dolduğu ay olarak tavsif edilen⁵⁸ ramazan ayı, geleneğimizde birçok örf ve âdetleriyle bir bayram hüviyetinde yaşanmıştır.⁵⁹ Bu mübarek aya bir bayram havası katan en bariz hususiyetler şüphesiz oruç ibadeti ve onun maddi, manevi yansımalarıyla bu aydaki Kur'an okumaları ve camilerde geçirilen müstesna zaman dilimleridir. Bu hususta tarihî süreçte mahallede önemli bir manevi yoğunluk oluşturan evlerdeki mukabelelerle camilerde okunan mukabelelerin önemli oranda rol oynadığını söylemek mümkündür. Zira tarihî verilere bakıldığında köklü bir mukabele geleneğinin var olduğu gözlemlenmektedir.⁶⁰

İnsanoğlu varoluş yapısındaki estetik boyut gereği düz bir konuşmadan ziyade veciz bir konuşmadan daha çok etkilenmektedir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'in de düz bir metin gibi değil güzel seslerle ve güzel şekilde tilâvet edilmesi, ezanın güzel okunması insanın daha çok hoşuna gitmektedir.⁶¹ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bu konuda Kur'an'ı seslerimizle süslemeyi⁶² ve güzelleştirmeyi⁶³ emretmiş sahâbe-i kirâmın Kur'ân-ı Kerîm'i güzel okuyanlarını övgüye mazhar kılmıştır. Hatta Kur'ân-ı Kerîm'i güzel tilâvet etmesiyle mahir olan Ebu Musa el-Eş'arî'yi (r.a) "Sana Dâvûd'un (a.s) mizmarlarından bir mizmar verilmiş"⁶⁴ buyurarak taltif etmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an taliminin esasları arasında sayılan tertil, tecvid, tahzin, vakf ve ibtidâya riâyet⁶⁵ gibi konular sadece Kur'ân-ı Kerîm'in doğru tilâvetinin ve anlaşılmasının değil okumayı güzel eda etmenin de vesileleridir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'i doğru okuma anahtarı mesabesindeki tecvid ilminin kelime anlamı bir işin iyi yapılması kadar güzel yapılmasını da tazammun etmektedir.⁶⁶

⁵⁸ Mustafa Uzun, "Edebiyatımızda Ramazan ve Ramazaniyeler", *Nesil* 11 (1979), 26.

⁵⁹ Orhan Okay, *Bir Başka İstanbul* (İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2002), 176.

⁶⁰ Nitekim Ramazan'da mûsikîşinas bir hafızdan selâtin camide mukabele dinlemek İstanbul'da yaşamayı sanat haline getirebilmek için şart olarak sayılmıştır. bk. A. Haluk Dursun, *İstanbul'da Yaşama Sanatı* (İstanbul: Ötüken, 1999), 28.

⁶¹ Latif Tokat, "Varoluşun Estetik Boyutu ve Din", *İslâm ve Sanat* (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2015), 123-145.

⁶² Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdîrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Fedâilü'l-Kur'an", 34.

⁶³ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabellî (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Fedâilü'l-Kur'an", 353.

⁶⁴ İbn Mâce, *Kitâbu İkâmeti's-Salât*, 176.

⁶⁵ Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, 21-29.

⁶⁶ Tecvid tarifleri için bk. Ebû Amr Osman b. Said b. Osman Dâni, *et-Tahdîd fil'itkân ve't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûri Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 68; Ebû'l-Hayr

Kur'ân-ı Kerîm'in dua maksadıyla veya vaaz arasında hitabe şeklinde okunması başka ondan manevi haz elde etmek, ilahi feyizlere erişmek maksadıyla okunması başkadır. Bu ikinci şekliyle bir cemaat karşısında Kur'an'ın güzel eda ve nağmelerle okunması, istenen bir husus olup onun izzetine, inzâl ve kıraat amacına da uygundur.⁶⁷ Kur'an lafızlarının tecvidine riayet ederek onların fesâhat ve belağatini bozmadan aynı zamanda mana inceliklerini de düşünerek, bir makam ve ahenkle okunması gayedir.⁶⁸ Dolayısıyla yapılan işlerin şer'î ölçüler içinde ve güzel yapılması gerektiği gibi Kur'an'ın da özel okunma kaidelerine riayetle okunması gerekmektedir. Estetik unsurlara dikkat edilen bir tilâvetin insanın his, duygu ve düşüncesine daha tesir edeceği muhakkaktır.⁶⁹

Kendine has mütekerrir nağmeleri, ruhanî bir zevk, uhrevî üslup ve tavrı, ağır başlı tarz ve edasıyla diğer türlerden ayrılan cami musikisi⁷⁰ formlarından sayılan⁷¹ mukabelelerin belli bir estetik ahenk ve güzellikle tilâvet edilmesi önemlidir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in tertil üzere ve yavaş okunması daha faziletli ve kalplere tesir bakımından daha güzel görülmüştür.⁷² Ayrıca bu yolla cemaatin o zaman diliminde manevi bir doyum yaşamasının da zemini sağlanmış olacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinde belli kaidelere uymak kaydıyla sesi güzelleştirme anlamında musikiden yararlanmak onu dinlemeye sevk eden amillerden biridir. Kur'an'ın güzelliğine daha bir güzellik katan ses yoluyla insanın kalbinde bir tesir meydana gelmektedir.⁷³ Nitekim eski ramazanlarda okuyucuların mukabele esnasında farklı makamları üstün bir maharet ve ustalıkla kullanmak suretiyle

Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, thk. Eymen Rüşdi Süveyd (Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 2006), 3.

⁶⁷ Ali Rıza Sağman, *Meşhur Hafız Sâmî* (İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1947), 65-66.

⁶⁸ İsmail Karaçam, "Kuran Tilâvetinde Mûsikînin Önemi", *Nesil* 5 (Şubat 1977), 8.

⁶⁹ bk. Sarı, *Kur'an-ı Kerim'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*, 125-128; İrfan Çakıcı, "Kıraat Estetiği Bakımından Kur'an Tilâveti", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 308-331; İmran Çelik, "Kur'an Tilâveti ve Estetik", *Diyanet İlmî Dergi* 58/1 (15 Mart 2022), 127-158.

⁷⁰ bk. Saadet Gültaş, "Mûsikî Sohbeti, Bekir Sıtkı Sezgin'le Dinî-Tasavvufî Mûsikî ve Klasik Mûsikîmiz Hakkında Mülâkat", *Kök* 1/13 (Mart 1982), 24-27; Saadet Gültaş, "Mûsikî Sohbeti, Bekir Sıtkı Sezgin'le Dinî-Tasavvufî Mûsikî ve Klasik Mûsikîmiz Hakkında Mülâkat", *Kök* 1/16 (Haziran 1982), 43-45.

⁷¹ bk. Ö. Tuğrul İnançer, "Osmanlı Tarihinde Dinî Musikî", *Musiki Mecmuası* 465 (Haziran 1999), 9-16.

⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, 277.

⁷³ Karaçam, "Kuran Tilâvetinde Mûsikînin Önemi", 8.

Kur'ân-ı Kerîm'in lafız ve manalarının müstesna etkilerine daha bir güzellik kattıkları anlatılmaktadır.⁷⁴ Hatta tilâvetin güzelliği yanında özellikle selatin camilerde farklı köşelerde hafızların mukabele okuması ve cami içinde her yerden gelen bu Kur'an seslerinin değişik bir ahenk ve estetik oluşturması da söz konusudur.⁷⁵

4. Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yönleriyle Mukabele

Ramazan, iftar ziyaretlerinden, sahur bereketine, topluca kılınan teravih namazlarından mukabele sevincine kadar hayatın her anına dokunan ve toplumsal yönleri olan bir aydır. Ramazan ayında ibadetlerdeki hassasiyet yanında bu aya mahsus bazı örf ve gelenekler teşekkül etmiştir.⁷⁶ Bu ayın habercisi berat kandilinden sonra evlerde ayrı, çarşı pazarda ayrı bir hareket ve canlılık; farklı camilerde geceleri süsleyen mahyalar; teravih namazları ve iftar sofraları ramazan ayının dikkat çeken birçok özelliği arasında sayılmaktadır.⁷⁷ Teravihlerin topluca ifâ edilmesi, mukabelelerin takip edilip hatimler yapılması gibi ibadetler toplumsal yönleri itibarıyla de dikkat çekmektedir. Bu mübarek ayı anlamlı hale getirmenin en önemli vasıtalarından biri ise ramazan ayında beraberce ve cemaatle okunup dinlenen toplumsal etkileşime de zemin hazırlayan mukabelelerdir.

Okuyanı, dinleyeni ve okunan mekanlardaki farklılıklarıyla ramazanın manevi ağırlığını temsil eden mukabeleler sahur vaktinden diğer namaz vakitlerinin hemen hepsinin öncesi ve sonrasına yayılmış ve böylece manevi atmosferin bütün ramazan boyunca hissedilmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim mukabelelerin çoğu ramazandan bir gün önce başlayıp yine ramazanın bir başka manevi ağırlık merkezi olan kadir gecesinde ya da arife günü bitirilmişse de

⁷⁴ Bu konuda özellikle Hafız Sâmî'nin (ö. 1943) mukabeleleri çok meşhur olup üstadın mukabele içindeki ses kullanımı ve makam geçkileri ayrıntısıyla anlatılmıştır. bk. Sağman, *Meşhur Hafız Sâmî*, 77-81,127-130; Mesud Cemil de (ö. 1963) Musullu Hafız Osman'ın (ö. 1920) okuyuşundaki güzellikleri anlatmaktadır. bk. Mesud Cemil, "Tanıdığım Musikişinaslar III", *Musiki Mecmuası* 261 (Ağustos 1970), 11; Mehmet Ali Sarı ise farklı hocaların okumaya ve dinlenilmeye doyulmayan, etkileyici mukabelelerinden ve o mukabeleyi dinlemek için gelenlerden bahsetmektedir. bk. Sarı, *Kur'an Tilâvetinde Türk Tavrı ve Merhum Temsilcileri*, 100-101, 194-195.

⁷⁵ bk. Ahmed Esad Ben'im, *Ramazan Geldi Hoş Geldi* (İstanbul: Yeni Şark Kütüphanesi, 1949), 19.

⁷⁶ Orhan Okay, "Ramazan Hatıraları", *İstanbul Müftülüğü Dergisi Ramazan Özel* 5 (Eylül 2008), 77.

⁷⁷ bk. Ragıp Akyavaş, *Asitane 1- Evvel Zaman İçinde İstanbul* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 332.

ramazanın on beş gün öncesinden başladığı da vakidir.⁷⁸ Hatta bazı İslâm beldelerinde mukabeleye üç aylar girince başlanarak üç ay için de ayrı hatim indirilme geleneği söz konusudur.⁷⁹ Dolayısıyla mukabele etrafında bazen üç ayları da kapsayan bir sosyal etkileşim imkânı hasıl olmaktadır.

Camilerdeki ibadetlerin temeli ve zineti konumundaki Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinin tarihte hiç terk edilmeden daimî okunması şeklindeki uygulamalara da rastlanılmaktadır. Nitekim Topkapı sarayı mukaddes emanetler dairesinde Yavuz Sultan Selim (ö. 1520) tarafından başlatılan ve asırlarca devam eden Kur'ân-ı Kerîm'in geceli gündüzlü hiç durmadan tilâveti⁸⁰ Kur'an'a verilen değer bir numunesidir. Ramazan'a has dikkat çekici başka bir uygulama ise Cezayir'in bazı bölgelerinde günümüzde de yer yer uygulanmaya devam edilen ramazan ayının başında başlayıp bayram namazı kılınıncaya kadar gece gündüz hiç durmadan sürdürülen mukabele okuma geleneğidir. En az beş asırlık tarihi olduğu tahmin edilen bu uygulamaya göre farklı gruplara ayrılan Kur'an talebelerinin mukabeleyi camide belli bir sırayla nöbetleşe okudukları ve halkın da bu geleneğe katılmak için camiye akın ettiği aktarılmaktadır.⁸¹

Osmanlı zamanında evlerde ve konaklarda da mukabele okunup teravîh kılındığı için bu vazifeleri bir ay boyunca ifa edecek güzel sesli hocaların arandığı ayrıca tanınmış hafızların mukabele okuyacakları yerlerin takip edildiği anlatılmaktadır.⁸² Konaklarda ramazan için tutulan görevlilerin sahur sonrası sabah namazından önce okudukları mukabeleler mezkûr hocaların hüsn-i tilâvet ashabından oldukları cihetle dinleyenleri mest ettiği beyan edilmektedir. Hatta ramazan boyunca bazı camilerde özellikle de selatin camilerinin farklı bölgelerinde mukabele okuyan hafızların kıraatinin, sesinin güzelliği ya da hafızlığının kuvveti gibi meseleler sohbetlerin ana gündemini oluşturduğu müşahede edilmektedir.⁸³ Mısır'daki

⁷⁸ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul'da Ramazan Mevsimi*, 34.

⁷⁹ bk. Bozkurt, "Mukabele", 31/100.

⁸⁰ bk. Yahya Kemal, "Ezan ve Kur'an", *Tevhid-i Efkar* (30 Mart 1922).

⁸¹ bk. "تلاوة القرآن دون انقطاع طيلة شهر رمضان في مساجد بجنوب الجزائر", <https://www.aa.com.tr/ar> (11 Haziran 2017).

⁸² bk. Akyavaş, *Asitane 1- Evvel Zaman İçinde İstanbul*, 348; Hafız Sâmî'nin okuduğu mukabeleyi dinlemek için civar şehirlerden dinlemeye gelenlerle dolup taşan camiden de bahsedilmektedir. bk. Sağman, *Meşhur Hafız Sâmî*, 33.

⁸³ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul'da Ramazan Mevsimi*, 34, 58; Akyavaş, *Asitane 1- Evvel Zaman İçinde İstanbul*, 336.

mukabelelerle İstanbul'dakileri kıyaslayan Reşîd Rıza (ö. 1935) İstanbul'da mukabele okuyan ve dinleyenlerin daha çok huşû duydukları şeklindeki gözlemini aktarmıştır.⁸⁴

Ramazan'ın ayının en kutsal günleri ise kadir ve arife günleri olduğu için hatim dualarının arife günü ya da kadir gecesinin gündüzünde yapılması mutad hale gelmiştir. Mukabeleler gün içinde çoğunlukla sahur vaktinde olmak üzere öğle ve ikindi namazı sonraları okunmuştur.⁸⁵ Hatta mukabelenin teravîh namazı öncesinde okunduğu da olmuştur.⁸⁶ Özellikle ikindi vakitlerinin selatin camilere gidip namazı cemaatle eda etmek, namaz sonrası kurulan sergilerde alışveriş yapmak gibi bahanelerle daha uygun bir vakti temsil ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim dönemin ünlü hafızlarının iştirakiyle⁸⁷ selatin camilerde okunan mukabelelerin birer Kur'an ziyafetine dönüştüğü müşahede edilmektedir.⁸⁸ Mukabele okuma, dinleme alışkanlıkları bakımından Anadolu'nun hemen her şehrinde aynı hususları gözlemek mümkündür.⁸⁹

5. Pedagojik Yönüyle Mukabele

Müslümanların hayatında Kur'ân-ı Kerîm'in olmazsa olmaz bir yeri vardır. İslâm kültüründe hatim geleneği olarak gelişen Kur'an'ı düzenli okuma alışkanlığı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu konudaki örnekliği ve tavsiyelerine dayanmaktadır. Zira daha önce zikri geçen ve arza olarak bilinen uygulama müslümanlar için rehber niteliğinde olmuştur. Bu rivayet ve ilgili başka rivayetlerden yola çıkarak en azından senede iki defa hatim yapılması gerektiği⁹⁰ ifade edilmektedir. Dolayısıyla senede en az bir defa ramazan aylarında

⁸⁴ bk. Reşîd Rıza, "Reşit Rıza'nın Gözüyle 1910 İstanbul Ramazan'ı ve Dini Hayat", çev. Suat Mertoğlu, *İstanbul Araştırmaları* 4 (Ocak 1998), 191-197.

⁸⁵ bk. İsmail Karaçam, *Kur'an Kursundan İlahiyat'a Din Hizmetinde Bir Ömür* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009), 51.

⁸⁶ bk. Ahmed Esad Ben'im, *Ramazan Geldi Hoş Geldi*, 23.

⁸⁷ Doğal olarak her dönemde ünlü musikişinas kârielerin ramazanlarda sesleriyle ve tilâvetleriyle ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Yüzyıllara göre bu anlamdaki önemli şahsiyetlerin hayatı için bk. S. Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1942).

⁸⁸ bk. Recep Akakuş, "Ramazan ve Mukabele Okuma Geleneği", *Diyanet İlmî Dergi* 26/2 (Haziran 1990), 61-72.

⁸⁹ Örnek için bk. Hüseyin Elmalı, "Erzurum'dan Ramazan Hatıraları", *Diyanet Dergisi* 122 (Şubat 2001), 36-43.

⁹⁰ Hatim ile ilgili farklı sürelerle dair rivayetler için bk. Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2008), 221-222; Nevevî, *et-Tıbyan fî âdabi hameleti'l-Kur'an*, 59-62.

beraberce Kur'an tekrarını mümkün kılan mukabele, müminlerin Kur'an okuma alışkanlığı kazanması ve eğitimi bakımlarından büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Kur'an-ı Kerim'i öğrenme-öğretme noktasında sahâbe-i kirâmdan belli kişilerin isimlerini sayan⁹¹ Hz. Peygamber (s.a.v.) adeta bu konuda bir yetkinliğe vurgu yapmıştır. Mukabeleleri de genellikle kıraatiyle, sesiyle sedasıyla mahir/yetkin kişilerin okuduğu düşünülürken bu uygulamanın Kur'an-ı Kerim eğitimi, tilâveti, tavrı ve edası bakımından bir örneklik oluşturması muhtemeldir. Nitekim özellikle selatin camilerdeki mukabeleleri dinlemeye cami cemaati yanında gelecekte kendisinin de bu camilerde mukabele okuyacağı hayalini canlı tutan genç hafızlar da gelmektedir. Bu anlamda mukabelelerin kıraat, ses, eda, tavır, tarz gibi bütün hususiyetleriyle nesilden nesile tevarüs eden kültür taşıyıcı rolleri de söz konusudur.

Mukabeleler, takip edenler açısından Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tekrar etme ve okuyuşunu, dinleme yoluyla güzelleştirme imkânı bahşetmektedir. Zira dinleme, Kur'an eğitiminin çok önemli bir ögesidir. Kur'an talebesinin en önemli meziyetlerinden biri, hocasının iyi bir dinleyicisi olmasıdır. Kur'an Kurslarında, imam hatip ortaokul ve liselerinde eskiden beri uygulanageldiği⁹² üzere Kur'an talebelerine ezberledikleri bölümlerden mukabele okuma imkânı verilmesi onlar için manevi gelişim, cami ve cemaate alışma, mesleki tecrübe gibi hususlarda önemli eğitim kazanımlarıdır. Bu hususlar yanında eskiden beri mukabele okuyan hafızlara cemaatin maddi anlamda desteği de söz konusu olmuştur.⁹³ Hafızlık yaptıktan sonraki aşamada en önemli hususlardan biri hıfzı muhafaza etmek, ezberlenen Allah kelâmını unutmamaktır. Mukabele bu konuda da özellikle ezbere okunduğunda hafızlar için çok önemli bir sığınak olup ezbere mukabele okumayan kimselerin çoğunlukla hafızlıklarını unuttukları vakidir.⁹⁴

Mukabelelerin takibi zaman disiplini kazanmaya yardımcı oluren Kur'an'ı yeni öğrenenlerin bu vesileyle varsa yanlışlarını tashih

⁹¹ Söz konusu isimler için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/352.; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/190; Buhârî, "Menâkibü'l-Ensâr", 16.

⁹² Örnek için bk. İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları: Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000), 141,144.

⁹³ bk. Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, 144.

⁹⁴ bk. Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, 98.

etmelerine ve hatim etme onuruna erişmelerine imkân vermektedir. Hatta okuyucu hafızın sayfa sonlarında sayfanın bittiğini ima eder bir tavır ve ses tonuyla okuması yeni sayfaya başka bir ses tonuyla başlaması dinleyicilerin de zaman zaman kaybettikleri yeri bu sayede heyecanla bulması mukabele etrafında oluşan eğitsel katkılara örnek olarak verilebilir. Ayrıca ezbere okunan mukabelelerde yanlışların belli bir usul çerçevesinde bir fatih yardımıyla düzeltilmesi ve bunlar çerçevesinde oluşan adap ile okuma bilmeyenlerin huşu ve sessizlik içinde okunan Kur'ân-ı Kerîm'i dinlemeleri⁹⁵ gibi hususlar da aynı çerçevede değerlendirilmelidir.

Ramazan aylarının dini hayat ve cami alışkanlıkları bakımından ülkemizdeki en ayırıcı yanlarından birisi kadınların da teravih namazını eda etmeye ve mukabele dinlemeye camilere koşması ve oradaki ibadetlere katılmasıdır.⁹⁶ Bu alışkanlık sayesinde toplumsal anlamda manevi coşkunculuk anne baba ve çocukların da katıldığı bir şölene dönüşebilmektedir. Mukabele alışkanlığı genci, çocuğu, yaşlısı, zengini, fakiri, amiri ve memuruyla bütün kesimlerin aynı mekânda ve Kur'an etrafında buluşmasına vesile olmaktadır. Hatta artık azalsa da evlerde okunan mukabeleler bir kimsenin otuz gün boyunca evini komşularına açması ve Kur'an dili etrafında yaşanan paha biçilmez paylaşım anlarını temsil etmesiyle Müslüman mahallesinin yaşamasını ve Müslüman saatinin işlemeye devam etmesini temin gücüne sahiptir.⁹⁷ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) içinde Kur'an'dan bir bölüm olmayan kimsenin kalbini harap bir eve benzetmesi⁹⁸ Kur'an'dan uzak kimsenin durumunu ortaya koyduğu kadar Kur'an okunmayan evin ne duruma geleceğini de akla getirmektedir. Dolayısıyla evlerde okunan mukabelelerin o evin manen mamur olmasını ve ev ahalisinin de manevi tatminini sağlayıcı etkisi oldukça dikkate değer bir husustur. Bu sebeple komşuların katılımı söz konusu olmasa bile anne babanın riyasetinde aile içinde mukabelelerin devam ettirilmesi güzel bir uygulama olacaktır.

Mukabeleler günümüz insanının vahiyle buluşması adına önemli bazı imkânları da ihtiva etmektedir. Yaklaşık bir saatlik za-

⁹⁵ Elmalı, "Erzurum'dan Ramazan Hatıraları", 37-38.

⁹⁶ Reşid Rıza kadınların da camileri doldurmasını İstanbul'a has bir alışkanlık olduğunu bildirerek bu uygulamanın kadınlara yücelik duygusu verdiği yorumunu yapmaktadır. bk. Reşid Rıza, "Reşid Rıza'nın Gözüyle 1910 İstanbul Ramazan'ı ve Dini Hayat", 196.

⁹⁷ Fatma K. Barbarosoğlu, *Ramazannâme* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2002), 122.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/223; Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'an", 18.

man diliminde okunan ve cüz olarak tabir edilen yirmi sayfalık bölümde birçok konular geçmektedir. Yirmi sayfanın hepsini anlatmak veya özetlemek mümkün değilse de en azından her gün dinleyicilerin ihtiyaçlarına uygun bir ayet veya sayfanın manasından kısaca bahsedilebilir.⁹⁹ Örneğin Kur'ân-ı Kerîm'de yer bulan birçok peygamber dualarına yer geldikçe işaret edip beraberce duaya iştirak edilmesi sağlanarak dinleyicilerin bir dua bilinci geliştirmesine zemin hazırlanabilir. Bu münasebetle dinleyicilerin Kur'an'la ünsiyeti perçinleşirken zihinlerde Kur'an'ın anlamına birer pencere açılmış olacaktır. Böyle bir uygulamanın tıpkı hatimle teravih kılınan camilerin baştan ilan edilmesi ve isteyenlerin bu camilere gitmesi gibi müftülükler tarafından planlanıp belli camilere hasredilmesi de mümkündür.¹⁰⁰ Tabi bu durumda mukabele okuyan kârî gibi tefsîrî açıklamayı yapacak kimselere de ihtiyaç duyulacaktır. Ayrıca mananın da dikkate alındığı bu mukabele tarzında vakıf ve ibtida yerlerinin sayfa ve cüz odaklı değil mana odaklı olmasında fayda olacaktır. Zira Kur'an'da sayfaların hatta bazen cüzlerin konu nihayete ermeden bitmesi söz konusu olabilmektedir.¹⁰¹ Bu sebeple mukabelelerin başlangıç ve bitiş yeri olarak ayn (ع) durakları veya mana itibarıyla konu başlangıç veya bitişine müsait ayetler esas alınabilir.¹⁰²

⁹⁹ Nitekim Fatih Camii'nde mukabele okuyan Reisül-Kurrâ Gönenli Mehmet Efendi'nin (ö. 1991) bazen bir ayetin manasından sohbet açtığı, ayetlerden etkilenecek ağırlaştırarak dua ettiği, hemen her mukabelelerin iki üç yerinde mukabele okumaya ara verip okunan ayetlerden cemiyeti ilgilendiren meseleler hakkında cemaati irşad ettiği anlatılmaktadır. bk. M. Fatih Çıtlak, "Gönenli Mehmet Efendi Hazretlerinin Sohbetlerinden Mukabele Âdâbı", *Keşkül* 27 (Yaz 2013), 94-103.

¹⁰⁰ 2010 yılının Kur'an yılı ilan edilmesine binaen Diyanet dergisinde bu anlamda bir yazı yayınlanarak mukabelelerle Kur'an'ın korunması ve ezberlenmesi gayretlerine, anlaşılması çabalarının da eklenmesi zaruretine vurgu yapılmıştır. Yazının sonunda din görevlilerinin okudukları mukabele esnasında cemaatle mealini paylaşabilecekleri her cüzden belli ayetlerin konularına göre verildiği bir seçki örneğine de yer verilmiştir. bk. Bünyamin Erul, "Mukabeleyi Anlamak Ya da Anlamlı Kılmak", *Diyanet Ay-lık Dergi* 236 (Ağustos 2010), 30-34.

¹⁰¹ Nitekim Nevevî, Kur'ân-ı Kerîm tilavet eden kişinin başladığı ve bitirdiği noktaya riayet etmesine dikkat çekerek tilavetin mâna itibarıyla birbirine bağlantılı ayetlerden başlayıp ona göre de bitirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu noktada okuyucunun cüz ve hizb başlarına bağlı kalmamasının gereğine işaret eden Nevevî, 13. cüzün ilk ayeti olan Yunus sûresi 53. ayeti, yirminci cüzün ilk ayeti olan Neml sûresi 56. ayeti gibi bazı örnekler vererek cüz başlangıcı da olsa mânası öncesiyle bağlantılı yerlerden başlanmamasını tembihlemiştir. bk. Nevevî, *et-Tıbyan fî âdabi hameleti'l-Kur'an*, 115-116.

¹⁰² Vakıf ve ibtidâ konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Recep Koyuncu, *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ -Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılması Bağlamında* (İstanbul: Haciveyisade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2022); Mushaflarda vakıf alametleri ve taksimi için

Aynı şekilde mukabelenin başı veya sonunda aralarda bir okuyucunun na't, kaside ya da ilahi okuması yoluyla cemaatin ilgi ve coşkusunu artırma yoluna gidilmesi de mümkündür. Gerek Kur'an'ın müstesna anlam deryalarından bazı numuneler sunmak gerekse ilahi, kaside okuma gibi yollara başvurmak insanların ramazan aylarında camilerde daha fazla zaman geçirmesini temin etme gücüne sahiptir.

Ramazan ayının etkileyici gücünden medya da nasibini almakta ve birçok televizyon kanalı ramazan programları yapma gereği duymaktadır. Ramazan programlarının vazgeçilmez olanlarının başında ise mukabele yayınları gelmektedir. Genel olarak sahur vakti sonrasında yayınlanmakla birlikte sair zamanlarda da yayınlanan bu mukabelelerde çoğunlukla ehil ve güzel sesli hafızlar görev almaktadır. Dolayısıyla da bu mukabelelerin pedagojik açıdan takibe değer olduğu ifade edilebilir. Özellikle günümüzdeki belli başlı kâriflerin seslendirdiği bu mukabeleler örnek okuyuşları temsil etmesi hasebiyle Kur'an eğitimi açısından tavsiyeye şayandır. Televizyon ve dijital ortamların yeniliklere daha yatkın olması sebebiyle zikredilen bazı hususların bu platformlarda uygulaması yapılabilmektedir. Nitekim bazı televizyon kanallarındaki mukabelelerde tam ekran Kur'an metni yansıtılarak bir imleç vasıtasıyla okunan Kur'an'ın takip edilmesi sağlanırken bazı yayınlarda ekranın bir kısmında okunan ayetlerin anlamı aktarılabilir. Elbette mukabele öncelikle bir manevi ortamı temsil ettiği için dijital ortamların o mahiyette olması beklenemez. Bununla birlikte mukabele için başka yere gitme imkânı olmayan kimselere bulunduğu mekânda mukabele dinleme fırsatı sunulması da çok önemlidir. Ayrıca mezkûr mukabelelerin evlerde ailecek televizyondan mukabele takibi yapabilme ve çocukların küçük yaşlardan itibaren kulak aşinalığını sağlama gibi potansiyel faydaları da söz konusudur.

Sonuç

Ramazan-ı şerif'in Kur'ân-ı Kerîm ve onun indirilmeye başlandığı mübarek bir ay olarak kültür ve medeniyet birikimimizin oluşmasında müstesna bir yeri vardır. İslâm dini ramazan ayı vesilesiyle Müslümanlara Kur'an, oruç, kadir gecesi, teravîh, sahur, mukabele,

bk. Mehmet Kara, *Mushaflarda Alametler (Türkiye Örneği)* (Ankara: İlahiyât, 2023), 115-144; "ع" durağı için bk. Kenan Aklan, *Kıraat Farklılıklarının Vakıf ve İbtidâya Etkisi Secâvendî ve Üşmûnî Örneği* (Ankara: İlahiyât, 2023), 54-55.

bayram ve bütün bunlar etrafında büyük bir kültür ve medeniyet birikimi bahşetmiştir

Ramazan medeniyetinin en önemli unsurlarından birisi mukabelelerdir. Ramazan'ın müminler nezdinde özel bir ay haline gelmesinin şüphesiz birçok nedeni bulunmaktadır. Oruç ve onun topluma yansımalarının iyice hissedildiği bu ayda bilhassa camide ibadetle geçirilen zamanların ve farklı vesilelerle okunan Kur'an tilâvetleriyle mukabelelerin özel bir konumu vardır. Zira oruçla uhrevileşen müminlerin gönül, göz ve kulakları bu müstesna anlardaki Kur'an tilâvetleriyle süslenmektedir. Camilerde hafızların mushafı karşılıklı ve sesli bir şekilde okuyup dinlemesini ifade eden mukabelelerin günümüze kadar canlı bir şekilde gelmesinin en önemli saiki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu konudaki söz, teşvik ve uygulamalarıdır. Temeli Asr-ı saâdet'te atılıp Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Cebrail (a.s.) ile karşılıklı okumalarına dayanan mukabele her şeyden önce bir ibadettir. Söz konusu ibadet etrafında yüzyıllardır okuma-dinleme adabı, zamanı ve geleneği oluşmuştur. O vesileyle mukabele okuma ve dinleme İslâm ülkelerinde ramazan aylarının ayırıcı hususiyetlerinden biri haline gelmiştir. Ülkemizde tarihsel süreçte mahalle, konak ve evlerde de okunan mukabelelerin ana mekânı camiler olmuş, ramazan aylarında Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber (s.a.v.) gibi baştan sona tilâvet edip dinlemek isteyen müminler camilere koşmuşlardır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'ân-ı Kerîm'i okuyup dinleyen, öğrenip öğretenlere birçok müjdeler vaad etmiştir. Bu müjdelerle nail olmak isteyen müminler de yüzyıllardır Kur'ân-ı Kerîm okuma alışkanlıklarını camilerde ve ferden sürdürmüşlerdir. Mukabelelerin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetini teyit etme, Kur'ân-ı Kerîm'in korunması ve nesilden nesile aktarımı noktalarındaki önemi kayda değerdir. Mukabele aynı zamanda ramazanın feyiz ve bereketinden en güzel şekilde yararlanmak isteyen müminler için yaşadıkları şehirle birlikte bütün İslâm beldelerinin birlik, bütünlük ve huzuruna dua ve niyaz manasını da muhtevidir. Dolayısıyla müminlerin bu konudaki arzu ve istekleri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine ittibâ etme, verdiği müjdelerle nail olma ve ramazanı ibadetle dolu geçirme anlayışına racidir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an'ı seslerimizle süsleme ve güzelleştirme emri ve sahâbeden güzel Kur'an okuyanları övmesi bu konuda da bir rehber niteliği taşımış ve mukabelelerin belli bir este-

tik ahenk ve güzellikle icra edilmesi önemsenmiştir. Nitekim tarihi süreçte meşhur kâ râilerin toplumun teveccühünü kazanan ve camileri dolduran mukabele okuyuşlarından söz edilmektedir. Mukabele, evlerde ve camilerde topluca okunup dinlendiği için kültürel ve sosyal tarafları da bulunan bir ibadet ve gelenektir. Sahur vaktinden diğer namaz vakitlerinin hemen hepsinin öncesi ve sonrasına yayılan mukabeleler, manevi atmosferin ferdî ve toplumsal anlamda bütün ramazan boyunca hissedilmesini sağlamıştır. Ramazan'da teravihlerin topluca îfa edilmesi, mukabelelerin takip edilip hatimler yapılması gibi ibadetler sosyal yönleriyle de ön plana çıkmıştır.

Mukabele müminlerin Kur'an okuma alışkanlığı kazanması ve eğitimi adına da önem arz etmektedir. Nitekim mukabelenin hıfz ya da Kur'an öğrenme sürecindeki talebeler için eğitici yönleri kadar hıfzın muhafaza edilmesi anlamında önemli bir desteği söz konusudur. Bu çalışmada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an-ı Kerîm tilâveti noktasındaki teşvikleri göz önünde bulundurularak temeli Asr-ı saâdet'e dayanan mukabelenin ibadet, estetik, tarihî, kültürel, sosyal ve eğitsel yönleri ele alınmıştır. Asırlardır devam edegelen mukabele etrafında izleri ve akisleriyle köklü bir gelenek oluştuğu sonucuna varılmış bu geleneğin muhafaza edilmesi temennisiyle birlikte bazı ilave teklifler öne sürülmüştür.

472 | db

Kaynakça

- Adıvar, Halide Edip. *Mor Salkımlı Ev*. İstanbul: Özgür Yayınevi, 1998.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. Kâhire: Müessesetu Kurtuba, 1955.
- Ahmed Esad Ben'im. *Ramazan Geldi Hoş Geldi*. İstanbul: Yeni Şark Kütüphanesi, 1949.
- Akakuş, Recep. "Ramazan ve Mukabele Okuma Geleneği". *Diyanet Dergisi* 26/2 (Haziran 1990).
- Akakuş, Recep. "Ramazan ve Mukabele Okuma Geleneği". *Diyanet İlmî Dergi* 26/2 (Haziran 1990), 61-72.
- Akaslan, Yaşar. "Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2019), 107-139.
- Aklan, Kenan. *Kıraat Farklılıklarının Vakıf ve İbtidâya Etkisi Secâvendî ve Üşmûnî Örneği*. Ankara: İlâhiyât, 2023.
- Akyavaş, Ragıp. *Asitane 1- Evvel Zaman İçinde İstanbul*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûreddîn Alf b. Sultân Muhammed. *Cem u'l-vesâ il fî şerhi's-Şemâ'il*. 2 Cilt. Mısır: el-Matbaatü's-Şerefiyye, ts.
- Ateş, Mustafa. "Ramazan İklimi". *Diyanet İlmî Dergi* 26/2 (Haziran 1990), 35-40.
- Balkhane Nazırı Ali Rıza Bey. *İstanbul'da Ramazan Mevsimi*. haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Barbarosoğlu, Fatma K. *Ramazannâme*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2002.

- Bostan, Osman. "Mushaf'ın Tarihi Süreç İçerisinde Geçirdiği Tasnifler". *13. International Conference on Culture Civilization And Social Sciences*. ed. Abdussalam Ali Ahmed. 101-106. Cairo: Iksad Puplications, 2023.
- Bozkurt, Nebi. "Mukabele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/100-101. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki - Muhibbüddin el-Hatip. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980.
- Coşkun, Muhammet. "Kur'an'ı İndirildiği Gibi Okumak: Tilâvet Üslûbunun Aslı Kaynağı Üzerine". *Diyanet İlmî Dergi* 59/3 (2023), 781-816. <https://doi.org/10.61304/did.1287836>
- Çakıcı, İrfan. "Kıraat Estetiği Bakımından Kur'an Tilâveti". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 308-331. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.957932>
- Çakıcı, İrfan. "Kur'an Tilavetinde Nitelik Sorunu". *Marife* 18/1 (2018), 147-175.
- Çelik, İmran. "Kur'an Tilâveti ve Estetik". *Diyanet İlmî Dergi* 58/1 (15 Mart 2022), 127-158. <https://doi.org/10.61304/did.895597>
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'an-ı Kerim'in Tespiti ve Korunması". *Altınoluk* 4 (Haziran 1986), 12-14.
- Çıtlak, M. Fatih. "Gönenli Mehmet Efendi Hazretlerinin Sohbetlerinden Mukabele Âdâbı". *Keşkül* 27 (Yaz 2013), 94-103.
- Çöklü, Ramazan. "Hanefî Mezhebine Göre İtikâf İbadeti". *Tasavvur- Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2024), 309-341. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1448823>
- Dağdeviren, Alican. "Kıraatlerin Kur'âniyeti ve Sayısına Yönelik Bir Değerlendirme". *EKEV Akademi Dergisi* 68 (27 Aralık 2016), 35-52.
- Dâni, Ebû Amr Osman b. Said b. Osman. *et-Tahdîd fil'itkân ve't-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed Dârânî. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Dursun, A. Haluk. *İstanbul'da Yaşama Sanatı*. İstanbul: Ötüken, 1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabellî. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebu Şâme, Şehabüddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî. *El-Mürşidü'l-veciz ilâ ulûmi tetealleku bi'l-Kitâbi'l-aziz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdir, 1975.
- Ebû Ubeyd, Kâsım B. Sellâm. *Fezâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervan Atıyye vd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.
- Elmalı, Hüseyin. "Erzurum'dan Ramazan Hatıraları". *Diyanet Dergisi* 122 (Şubat 2001), 36-43.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Türk Musikisi Antolojisi 1 (Dini Eserler)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1942.
- Erul, Bünyamin. "Mukabeleyi Anlamak Ya da Anlamlı Kılmak". *Diyanet Aylık Dergi* 236 (Ağustos 2010), 30-34.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Ahmet. *İhyâü Ulûmi'd-dîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.
- Gültaş, Saadet. "Müsikî Sohbeti, Bekir Sıtkı Sezgin'le Dinî-Tasavvufî Müsikî ve Klasik Müsikimiz Hakkında Mülâkat". *Kök* 1/13 (Mart 1982), 24-27.
- Gültaş, Saadet. "Müsikî Sohbeti, Bekir Sıtkı Sezgin'le Dinî-Tasavvufî Müsikî ve Klasik Müsikimiz Hakkında Mülâkat". *Kök* 1/16 (Haziran 1982), 43-45.
- Gürses, Abdurrahman. "Abdurrahman Gürses Hoca ile Kur'an Saatleri/Kur'an Sanki Şimdi Nazil Oluyormuş Gibi". *Altınoluk* 15 (Mayıs 1987), 12-16.

- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *Sünen-i İbn-i Mâce*. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân. *Letâ'ifu'l-ma'ârif fî mâ li-mevâsîmi'l-âm mine'l-vezâ'if*. thk. Âmir b. Ali Yasin. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 2006.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Abbâs İhsân. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *el-Mukaddime*. thk. Eymen Rüşdi Süveyd. Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 2006.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kirââtü'l-aşr*. thk. Ali Muhammed Dabbâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, ts.
- İnançer, Ö. Tuğrul. "Osmanlı Tarihinde Dinî Musiki". *Musiki Mecmuası* 465 (Haziran 1999), 9-16.
- Kara, İsmail. *Kutuz Hoca'nın Hatıraları: Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- Kara, Mehmet. *Mushaflarda Alametler (Türkiye Örneği)*. Ankara: İlahiyât, 2023.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an Kursundan İlahiyat'a Din Hizmetinde Bir Ömür*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.
- Karaçam, İsmail. "Kuran Tilavetinde Mûsikînin Önemi". *Nesil* 5 (Şubat 1977), 8.
- Kaya, Mesut. "Ramazan ve Kur'an". *Altınoluk* 248 (Ekim 2006), 10-11.
- Keskioğlu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerîm Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.
- Koyuncu, Recep. *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ -Kur'an-ı Kerîm'in Anlaşılması Bağlamında*. İstanbul: Hacrveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2022.
- Mekki b. Ebî Talib, Ebu Muhammed el Kaysî. *er-Riâye li tecvidi'l-kirâe ve tahkîk-i lafzi't-tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhat. Amman: Dâru Ammar, 1996.
- Mesud Cemil. "Tanıdığım Musikîşinaslar III". *Musiki Mecmuası* 261 (Ağustos 1970), 11.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.
- Nevevî, Ebu Zekerriyya Yahya b. Şeref b. Mûrî. *et-Tıbyan fî âdabi hameleti'l-Kur'an*. thk. Muhammed el-Haccâr. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996.
- Okay, Orhan. *Bir Başka İstanbul*. İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2002.
- Okay, Orhan. "Ramazan Hatıraları". *İstanbul Müftülüğü Dergisi Ramazan Özel* 5 (Eylül 2008).
- Önder, Halil İbrahim. *Ramazan Musikîsi*. Bursa: Emin Yayınları, 2021.
- Özmen, M. Şevki. "Mukabele Nedir?". *Diyanet Dergisi* 12 (Aralık 1965), 221.
- Peker, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 41-49.
- Râzî, Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed. *Fezâilü'l-Kur'ân ve tilâvetühü ve hasâisü tilâtihi ve hameletihi*. thk. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994.
- Rebabî'a, Muhammed Mücellâ. "el-Arzatü'l-Ahîre li'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne't-Tahammül ve't-Tahmîl". *İslâmî İlimler Dergisi* 11/1 (2016), 154-188.
- Reşid Rıza. "Reşit Rıza'nın Gözüyle 1910 İstanbul Ramazan'ı ve Dini Hayat". çev. Suat Mertoğlu. *İstanbul Araştırmaları* 4 (Ocak 1998), 191-197.
- Sağman, Ali Rıza. *Meşhur Hafız Sâmi*. İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1947.
- Sarı, Mehmet Ali. *Kur'an Tilâvetinde Türk Tavrı ve Merhum Temsilcileri*. İstanbul: Mihra-bad Yayınları, 2021.
- Sarı, Mehmet Ali. *Kur'an-ı Kerim'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*. İstanbul: İFAV, 2013.

- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2008.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *et-Tevşîh şerhu'l-Câmi's-sahîh*. thk. Rıdvân Câmî` Rıdvân. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Li'n-Neşr-i ve't-Tevzî', 1998.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Şen, Ziya. "Arza ve Mahiyeti". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2015), 43-64.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. Sevre es-Sülemi. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Maruf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Tokat, Latif. "Varoluşun Estetik Boyutu ve Din". *İslâm ve Sanat*. 123-145. İstanbul: Ensar Yayınevi, 2015.
- Turan, Abdülbaki. "Arza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/446-447. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Uzun, Mustafa. "Edebiyatımızda Ramazan ve Ramazaniyyeler". *Nesil* 11 (1979).
- Ünver, A. Süheyl. "Ramazan Medeniyeti". *Diyanet İşleri Reisliği 1960 Yılığ*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1960.
- Ünver, Süheyl. *Bir Ramazan Binbir İstanbul*. haz. İsmail Kara. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Yahya Kemal. "Ezan ve Kur'an". *Tevhid-i Efkâr* (30 Mart 1922).
- Yılmaz, Fatih Mehmet. "Hadislerde İtikâf". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* Ö1: İslâmî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023), 239-270. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1335617>
- Yüksel, Yakup. "Kıraatlerin Mâhiyeti ve Tarihi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (Mart 2020), 1-42. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4322646>
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'an*. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebi, 1943.
- <https://www.aa.com.tr/ar>. "11 تلاوة القرآن دون انقطاع طيلة شهر رمضان في مساجد جنوب الجزائر". Haziran 2017. Erişim 22 Eylül 2024. <https://www.aa.com.tr/ar/التقارير/تلاوة-القرآن-دون-انقطاع-طيلة-شهر-رمضان-في-مساجد-جنوب-الجزائر-تقرير-839112>

